

Мирослав Павловић,

Завод за унапређивање образовања и васпитања

Др Весна Жунић-Павловић

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Београд

UDK-37.018.2

Изворни научни рад

НВ.LVII.3.2008.

Примљен: 7. V 2008.

ПЛАНИРАЊЕ ШКОЛСКИХ ПРОГРАМА ПРЕВЕНЦИЈЕ ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА

У раду су приказани резултати пројекта Планирање и примена програма превенције преступничког понашања у образовно-васпитним установама Завода за унапређивање образовања и васпитања. Циљеви прве фазе пројекта били су: утврђивање карактеристика вршњачког насиља и утврђивање карактеристика ризичних и протективних фактора. Најзначајнији резултати урађене процене су: преваленција вршњачког насиља је 65%; доминантан облик вршњачког насиља је исмевање и задиркивање (40%); најзаступљенији ризични фактори су: недовољна посвећеност школи и школским обавезама, дружење с вршњацима који се насилно понашају и индивидуални ставови који одобравају насилно понашање; откривено је недовољно присуство протективног фактора позитивно социјално везивање за школу.

Кључне речи: *вршњачко насиље, ризични и протективни фактори, превенција, програми*

PLANNING SCHOOL PROGRAMMES FOR PREVENTING PEER VIOLENCE

Abstract *The paper presents the results of the project Planning and application of the programme for the prevention of delinquent behaviour in educational institutions of the Education Advancement Institute. The objectives of the first phase of the Project were: identification of the characteristics of peer violence and determination of the risk and protective factors. The most significant results of the evaluation are: peer violence is prevalent in 65% cases; dominant forms of peer violence are ridiculing and teasing (40%); most frequent risk factors are: lack of dedication to school and school requirements, hanging around with peers who behave violently, personal attitudes that approve of violence; insufficient presence of the protective factor which includes positive social bonding with school.*

Keywords: *peer violence, risk and protective factors, prevention, programmes.*

Увод

Пројекат под називом *Планирање и примена програма превенције преступничког понашања у образовно-васпитним установама* који реализује Завод за унапређивање образовања и васпитања у сарадњи с Факултетом за специјалну едукацију и рехабилитацију започео је 2005/2006. школске

године. Основни циљеви пројекта су: 1) креирање програма превенције у складу с актуелним потребама и расположивим потенцијалима конкретне школске средине и 2) унапређење квалитета праксе превенције у школи. У пројекат је укључено шеснаест београдских школа - пет средњих и једанаест основних школа.

Пројекат се састоји од четири сукцесивне фазе:

- Процена карактеристика школске средине;
- Израда плана програма превенције преступништва за конкретну школу;
- Експериментална примена школских превентивних програма;
- Евалуација процеса и исхода примењених превентивних програма.

Прва фаза пројекта - процена, подразумевала је испитивање основних карактеристика школске средине које су од суштинског значаја за планирање превенције. Иницијална процена се састојала од три компоненте: процена спремности, процена потреба и процена потенцијала. У раду су приказани основни резултати једног дела прве фазе пројекта у којој су испитиване потребе обухваћених школа за деловањем на плану превенције вршњачког насиља.

Вршњачко насиље

Вршњачко насиље или булинг може се дефинисати као перзистентно, понављано непожељно понашање које подразумева употребу негативних акција (Olweus, 2003). Већина савремених дефиниција вршњачког насиља наглашава три основна дистинктивна обележја: намерне негативне акције, репетитивност и дисбаланс моћи међу учесницима.

Негативне акције подразумевају намерно повређивање, наношење штете или непријатности другој особи или настојање да се то уради. Зависно од природе негативних акција, разликују се три основна типа вршњачког насиља: вербални, физички и индиректни (релациони, социјални) тип (Olweus, 1993; Kyriakide, Kaloyirou, Lindsay, 2006). Најчешћи појавни облици вербалног булинга су: претње, називање погрдним именима, увреде, подсмевање, задиркивање, непријатни коментари и друго. Физички булинг подразумева: ударање, шутирање, чупање за косу, гурање, шамарање и друго. Релациони булинг је усмерен на искључивање одређеног појединца из вршњачке групе, обично коришћењем претњи или ширењем гласина. Савремени аутори уводе још један тип вршњачког насиља – реактивни тип (Beale, Scott, 2001). Реактивни тип вршњачког насиља је осветнички по својој природи и среће се код деце која су била жртве својих вршњака и која на виктимизацију одговарају насиљем.

Друга карактеристика вршњачког насиља је репетитивност. На овај начин се разграничавају понављани и трајни обрасци понашања који се означавају као булинг од усамљених и ситуационих насилних епизода међу вршњацима.

Већина савремених аутора као посебно важну карактеристику булинга наглашава потребу насилника да контролише друге особе. У том смислу, булинг се дефинише као специфичан тип проактивне агресије код кога се агресивни чин користи за достизање интерперсоналне доминације над другим особама (Coie, Dodge, Terry, Wright, 1991). Самим тим, булинг подразумева неравнотежу моћи учесника, где снажнија особа или група напада слабије појединце или групе.

Од седамдесетих година прошлог века у литератури се појављују екстензивна истраживања вршњачког насиља која су имала за циљ утврђивање преваленције, облика испољавања, узрока и последица вршњачког насиља. На основу резимирања резултата великог броја студија, могу се извести два главна закључка: 1) драстично повећање броја деце и омладине који су жртве вршњачког насиља и 2) постојање разлика у испољавању вршњачког насиља у односу на узраст и пол ученика.

У односу на стање из 1983. године, за 50% је повећан број ученика који су били изложени булингу (Olweus, 2003). Скоро трећина ученика искуси неки облик вршњачког насиља током школовања, а око 8% њих је изложено булингу једанпут недељно или чешће (Nansel, Overpeck, Pilla, Ruan, Simons-Morton, Scheidt, 2001). Код 14% ученика који су били жртве вршњачког насиља откривени су озбиљни психолошки проблеми који могу оставити дугорочне негативне последице на њихов развој.

Вршњачко насиље је учесталије код дечака у односу на девојчице. Дечаци се појављују у већем броју и као насилници и као жртве (Kyriakide и сар., 2006). За дечаке је карактеристично физичко, а за девојчице вербално насилно понашање (Olweus, 1993). Већина аутора налази да на старијем узрасту долази до редуковања вршњачког насиља, односно булинг узима облике који се теже детектују. На млађем узрасту је учесталије директно физичко вршњачко насиље, док у адолесценцији превладавају индиректни и вербални облици насилног понашања (Craig, Pepler, 2003).

Превенција усмерена на ризичне и протективне факторе

Према савременом схватању, превенција је процес стварања услова за позитиван социјални развој деце и омладине (NIDA, 2003). Резултати истраживања из протеклих деценија сведоче о томе да социјални развој усмеравају разноврсни фактори. Ти фактори могу деловати негативно и

позитивно. У том смислу је направљена подела фактора социјалног развоја на ризичне и протективне факторе.

Прву групу чине фактори ризика, који својим присуством ометају правилан социјални развој и погодују настајању и одржавању различитих облика проблема у понашању, па и вршњачког насиља. Ризични фактори су особине, стања и услови који имају снагу предиктора и на основу којих се може сагледати вероватноћа настајања вршњачког насиља. Према области деловања, ризични фактори су подељени у пет група: индивидуални, вршњачки, породични, школски и фактори заједнице (Hawkins, Herrenkohl, Farrington, Brewer, Catalano, Narachi, 1998).

У другој групи су протективни фактори, који неутралишу или редукују дејство ризичних фактора и смањују вероватноћу јављања и одржавања проблематичног понашања. Три основне категорије протективних фактора су: позитивна уверења и јасни стандарди понашања, позитивно социјално везивање и индивидуалне карактеристике (Catalano, Hawkins, 1996).

Превенција усмерена на ризичне и протективне факторе започела је свој развој 80-их година прошлог века. Суштина превентивног деловања је редуковање и отклањање негативних утицаја и стимулисање позитивних утицаја. Самим тим, превентивно деловање треба да буде усмерено на редуковање ризичних фактора и на јачање протективних фактора.

Из основних поставки превенције усмерене на ризичне и протективне факторе произлази да сва практична настојања на превенцији вршњачког насиља морају бити заснована на епидемиолошким показатељима нивоа ризика и протекције у одређеној популацији. Другим речима, полазну основу у планирању програма превенције вршњачког насиља представљају емпиријске процене присуства ризичних и протективних фактора у популацији потенцијалних корисника превентивног програма.

Процена потреба за превентивним деловањем

Смисао испитивања потреба је прављење профила заједнице који служи као основа за избор популације и циљева на које ће програм бити усмерен. Досадашња истраживања су показала да су успешни превентивни програми примењени на особе и локације које одликује највеће присуство проблема и усмерени на особине, стања и догађаје који остварују пресудан позитиван или негативан утицај на настајање и развој тог проблема. Из тих разлога, испитивање потреба мора да претходи планирању и примени превентивних програма.

Процена потреба за превентивним деловањем има два основна циља: 1) утврђивање природе и обима проблема у заједници и 2) идентификовање ризичних и протективних фактора који делују у заједници. У контексту

превенције булинга, процена потреба би подразумевала сагледавање основних карактеристика вршњачког насиља, као и кључних ризичних и протективних фактора који се доводе у везу с овим проблемом.

Процена карактеристика вршњачког насиља

Испитивање карактеристика вршњачког насиља започиње израчунавањем преваленције и инциденције (CSAP, 2002). Преваленција означава укупан број ученика који испољавају насилно понашање у одређеном временском периоду (нпр. током једне школске године). На основу података о преваленцији, програм се може усмерити на групу ученика која највише доприноси укупној заступљености вршњачког насиља у школи. Инциденција означава број ученика код којих се први пут испољило насилно понашање у одређеном временском периоду. Подаци о инциденцији могу открити критичан узраст за појаву насилног понашања и тиме омогућити да се превентивно делује на млађу узрасну групу од установљеног критичног узраста.

Утврђивање појавних облика вршњачког насиља и њихове учесталости је следећи корак. Најважније је да се не превиде одређени облици булинга који су присутни у школи. Зато се препоручује претходна анализа постојећих података о феноменологији насилног понашања (врсте, интензитет и учесталост) и прављење довољно широког и детаљног оквира за процену који ће укључити различите облике булинга. Додатно, препоручује се обострано сагледавање проблема у смислу процене испољавања насилног понашања и виктимизације, односно изложености насиљу вршњака. На овај начин се индиректно испитују карактеристике вршњачког насиља и добија објективнија слика постојећег стања.

Након сагледавања учесталости вршњачког насиља, прикупљају се социодемографски подаци који омогућавају ближе одређивање популације која испољава насилно понашање. На тај начин се открива да ли се насилно понашање чешће испољава код одређених полних, узрасних и других социјалних група.

Испитивање карактеристика вршњачког насиља омогућава да се превентивно деловање усмери на облик булинга који је од највећег интереса за конкретну заједницу и на популацију која ће имати највише користи од превентивних програма.

Процена карактеристика ризичних и протективних фактора

Претходно прикупљени подаци о карактеристикама вршњачког насиља омогућавају објективно сагледавање природе и обима проблема. Међу-

тим, на основу тих података се не може одредити који су фактори одговорни за настајање и одржавање булинга. Зато је потребно предузети систематску процену у циљу идентификације присутних ризичних и протективних фактора. Познавање ризичних и протективних фактора који делују у средини омогућава избор превентивних интервенција које ће у највећој мери редуковати ризик и штитити од негативних утицаја.

Идентификација ризичних и протективних фактора започиње прављењем листе фактора који ће се испитати. Затим, одређују се подаци које је потребно прикупити за сваки фактор. Бројне информације се могу наћи у документацији. Већина служби рутински прикупља и обрађује различите податке који се могу искористити за идентификацију ризичних и протективних фактора у заједници. Остали потребни подаци се прикупљају посматрањем, интервјуом или упитником. У пракси се најчешће примењује анкетирање циљне популације.

Крајњи циљ идентификације ризичних и протективних фактора у заједници је избор фактора на које превентивни програм треба да буде усмерен, односно фактора које треба редуковати и фактора које треба развити и ојачати.

Циљеви истраживања

Основни циљеви истраживања су:

- Утврђивање карактеристика вршњачког насиља,
- Утврђивање карактеристика ризичних и протективних фактора.

Из основних циљева истраживања изведени су следећи посебни циљеви и задаци:

- Процена карактеристика испољавања насилног понашања: учесталост, учесталости појединих облика и разлике у учесталости у односу на основне социодемографске карактеристике (пол и узраст);
- Процена карактеристика виктимизације: учесталост, учесталости појединих облика и разлике у учесталости у односу на основне социодемографске карактеристике (пол и узраст).
- Процена карактеристика ризичних фактора: присуство, интензитет деловања и области у којима су најзаступљенији.
- Процена карактеристика протективних фактора: присуство, интензитет деловања и области у којима су најмање заступљени.

Методологија

Време и место истраживања

Истраживање је рађено током маја и јуна 2005/2006. школске године у шеснаест београдских школа. Основне школе у којима је спроведено истраживање су: ОШ “Младост”, ОШ “Влада Обрадовић – Камени”, ОШ “Вељко Дугошевић”, ОШ “Јелена Ћетковић”, ОШ “Лазар Саватић”, ОШ “Светозар Милетић”, ОШ “Бранислав Нушић”, ОШ “14. октобар”, ОШ “Војвода Радомир Путник”, ОШ “Деспот Стефан Лазаревић” и ОШ “Вук Караџић” (Сурчин). Истраживање је реализовано у следећим средњим школама: Гимназија “Свети Сава”, Геолошко-хидрометеоролошка школа “Милутин Миланковић”, Правно-биротехничка школа “Димитрије Давидовић”, Техничка школа “Нови Београд” и Електротехничка школа “Никола Тесла”.

Узорак

Узорак је сачињен од 2.368 ученика, и то 1.565 ученика основних и 803 ученика средњих школа. У **табели 1.** приказана је дистрибуција узорка према узрасту, односно школским разредима.

Табела 1. Дистрибуција испитаника према узрасту

Разред	Испитаници	
	Број	%
Основна школа		
Четврти	214	9,0
Пети	426	18,0
Шести	339	14,3
Седми	326	13,8
Осми	260	11,0
Средња школа		
Први	229	9,7
Други	235	9,9
Трећи	198	8,4
Четврти	141	6,0
Укупно	2368	100,0

У узорку је било нешто више дечака (55,7%) у односу на девојчице (43,4%) (**табела 2**).

Табела 2. Дистрибуција узорка према полу

Пол	Испитаници	
	Број	%
Мушки	1.318	55,7
Женски	1.028	43,4
Укупно	2.368	100,0

Инструменти и начин прикупљања података

У истраживању је примењен инструмент под називом *Упитник за процену вршњачког насиља*. Инструмент је посебно конструисан за потребе истраживања компилацијом и прилагођавањем питања из два постојећа инструмента – *Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire* (Olweus, 1996) и *Kansas Communities that Care Survey* (Kansas Department of Social and Rehabilitation Services, 2001). Први инструмент, *Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire*, мери различите аспекте испољавања насилног понашања и виктимизације, док други инструмент, *Kansas Communities that Care Survey*, мери ниво ризика и протекције у одређеној средини. Реч је о инструментима који се већ дуже време примењују у истраживањима и који имају одличне метријске карактеристике.

Упитник за процену вршњачког насиља садржи 116 питања затвореног типа која су подељена у две групе. Прву групу чине питања о социо-демографским карактеристикама ученика, испољавању насилног понашања и виктимизацији. У другој групи су питања о ризичним и протективним факторима (детаљнију дескрипцију наведених ризичних и протективних фактора видети у Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005). Питањима су покривени следећи ризични фактори:

- Ризични фактори у локалној заједници: доступност ватреног оружја, транзиција и мобилност, низак ниво повезаности суседства и дезорганизација локалне заједнице и медијска слика насиља;

- Ризични фактори у школи: рано и учестало антисоцијално понашање у школи, школски неуспех, недовољна посвећеност школи и школским обавезама;

- Ризични фактори у породици: породична историја проблема у понашању, проблеми у функционисању породице, породични конфликти и ставови родитеља који одобравају насилно понашање;

- Индивидуални и вршњачки ризични фактори: отуђење, бунтовништво и недостатак везаности за заједницу, дружење с вршњацима који

се насилно понашају и индивидуални ставови који фаворизују насилно понашање.

Поред тога, питања су била усмерена на сагледавање протективних фактора који делују у локалној заједници, школи и породици, и то:

- Позитивно социјално везивање за заједницу: пружање могућности, овладавање вештинама и признавање постигнућа;
- Позитивна уверења и јасни стандарди понашања у школи;
- Позитивно социјално везивање за школу: пружање могућности, овладавање вештинама и признавање постигнућа;
- Позитивна уверења и јасни стандарди понашања у породици;
- Позитивно социјално везивање за породицу: пружање могућности, овладавање вештинама и признавање постигнућа
- Индивидуалне карактеристике (социјална компетенција).

Попуњавање упитника је било анонимно и реализовано је у трајању од једног школског часа.

Обрада података

У обради података који су се односили на дистрибуцију и учесталост појединих обележја коришћене су методе дескриптивне статистике, фреквенције учесталости и проценти. За испитивање веза између обележја од интереса, с једне стране, и врсте ометености, пола и узраста испитаника, с друге, коришћени су Хи-квадрат тест и Крамеров V-коэффициент.

Резултати истраживања

У наредном делу биће приказани само најважнији резултати процене карактеристика вршњачког насиља и карактеристика ризичних и протективних фактора.

Карактеристике испољавања насилног понашања

Анализом исказа ученика о властитом понашању долази се до података да је 66,3% ученика испољило неки вид насилног понашања у школи, док 33,7% није. Откривене су статистички значајне, али слабе везе између испољавања насилног понашања ученика и узраста у смислу веће заступљености на старијем узрасту (средња школа) у односу на млађи узраст (основна школа) ($\chi^2=6,386$; $df=1$; $p<0,05$; $V=0,052$). Насилно понашање је чешће код

дечака (76,4%) него код девојчица (53,7%). Ова веза је статистички значајна и умерено изражена ($\chi^2=133,504$; $df=1$; $p<0,001$; $V=0,239$).

Испољавање насилног понашања процењено је преко једанаест индикатора. Подаци о процентуалној заступљености појавних облика насилног понашања, приказани у **табели 3**, показују да се као најучесталији облик насилног понашања појављује исмевање и задиркивање других ученика (40,3%). Код око трећине ученика откривено је испољавање физичких напада провоцираних задиркивањем и исмевањем (38,4%), учествовања у тучи (36,6%) и шамарања и шутирања других ученика (28,5%). У нешто мањем проценту заступљени су започињање туче (13,2%), физички напади са намером озбиљног повређивања (11,4%) и причање лажи о другим ученицима (10,2%). Други облици насилног понашања присутни су у мање од 10% случајева: присиљавање других ученика да учине нешто против своје воље (9,9%), уништавање имовине других ученика (8,9%), отимање личних ствари (5,6%) и претње оружјем (5,6%).

Табела 3. Процентуална заступљеност појавних облика насилног понашања

Појавни облици насилног понашања	Учесталост испољавања појавних облика насилног понашања									
	ниједном		једном		два и више пута		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Исмевање и задиркивање	1413	59,7	437	18,4	502	21,2	16	0,7	2368	100
Провоцирани напади	1459	61,6	478	20,2	414	17,5	17	0,7	2368	100
Учествовање у тучи	1502	63,4	402	17,0	456	19,3	8	0,3	2368	100
Шамарање и шутирање	1692	71,5	333	14,1	327	13,8	16	0,7	2368	100
Започињање туче	2056	86,8	169	7,1	119	5,0	24	1,0	2368	100
Физички напади	2097	88,6	151	6,4	109	4,6	11	0,5	2368	100
Причање лажи	2127	89,8	133	5,6	97	4,1	11	0,5	2368	100
Присиљавање	2134	90,1	129	5,4	98	4,1	7	0,3	2368	100
Уништавање имовине	2158	91,1	116	4,9	79	3,3	15	0,6	2368	100
Отимање	2235	94,4	51	2,2	66	2,8	16	0,7	2368	100
Претње оружјем	2236	94,4	47	2,0	73	3,1	12	0,5	2368	100

Карактеристике виктимизације

Виктимизација је забележена код 64,8% ученика. Између узраста испитаника и виктимизације постоји статистички значајна умерено изражена веза у смислу веће заступљености виктимизације на млађем узрасту (основна школа) ($\chi=75,794$; $df=1$; $p<0,001$; $V=0,179$). Нису откривене разлике

у виктимизацији у односу на пол испитаника, односно виктимизација је уједначено присутна код дечака и код девојчица ($\chi^2=1,935$; $df=1$; $p>0,05$).

Испитивање виктимизације је имало за циљ индиректно сагледавање заступљености насилног понашања. Према подацима приказаним у **табели 4**, скоро половина испитаника (46,5%) била је предмет исмевања и задиркивања других ученика, при чему је једна четвртина ученика (25,7%) два и више пута била изложена овом облику насилног понашања вршњака. Нешто мањи број ученика је изјавио да је барем једном био шутиран или ошамарен од својих другова из школе (38,9%) или да су вршњаци причали лажи и наговарали друге ученике да се не друже с њима (33,7%). Четвртини испитаних ученика (25,1%) је украдена или намерно оштећена нека лична ствар у школи. Најмање заступљени облици виктимизације су присиљавање ученика да уради нешто против своје воље (12,9%) и претње оружјем у школи (5,2%).

Табела 4. Процентуална заступљеност појавних облика виктимизације

Појавни облици виктимизације	Учесталост виктимизације									
	ниједном		једном		два и више пута		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Исмевање и задиркивање	1266	53,5	477	20,1	608	25,7	17	0,7	2368	100
Шамарање и шутирање	1446	61,1	500	21,1	413	17,4	9	0,4	2368	100
Причање лажи	1571	66,3	389	16,4	389	16,4	19	0,8	2368	100
Крађе и оштећења ствари	1774	74,9	338	14,3	231	9,7	25	1,1	2368	100
Присиљавање	2063	87,1	154	6,5	133	5,6	18	0,8	2368	100
Претње оружјем	2245	94,8	53	2,2	56	2,4	14	0,6	2368	100

Карактеристике ризичних фактора

Испитивањем ученика процењено је присуство четири ризична фактора који делују у локалној заједници. Најзаступљенији ризични фактор у свим школама је транзиција и мобилност (**табела 5**). Наиме, 51% ученика је током живота променило место пребивалишта, а од тога 29% два или више пута. Школу је променило 18,1% ученика, с тим да је 6,9% променило школу више од два пута.

Остали испитивани ризични фактори су далеко мање заступљени: доступност ватреног оружја (25%), медијска слика насиља (17%) и низак ниво повезаности суседства и дезорганизација локалне заједнице (28%).

Табела 5. Транзиција и мобилност

Транзиција и мобилност у животу ученика	Учесталост индикатора									
	ниједном		једном		два и више пута		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Промена пребивалишта	1150	48,6	521	22,0	687	29,0	10	0,4	2368	100
Промена школе	1922	81,2	265	11,2	164	6,9	17	0,7	2368	100

У највећем број школа обухваћених истраживањем, од четири испитана ризична фактора који делују у породичном окружењу, најприсутнији су проблеми у функционисању породице у смислу слабе родитељске контроле. На основу прегледа података о индикаторима родитељске контроле, који су приказани у **табели 6**, може се закључити да мали проценат родитеља (око 7%) није упознат где, како и са ким њихово дете проводи слободно време. Међутим, више од 40% испитаних ученика изјављује да их родитељи никада или ретко контролишу да ли су научили школско градиво или урадили домаћи задатак и да им родитељи никада или ретко ограничавају време излазака.

Табела 6. Проблеми у функционисању породице (родитељска контрола)

Области родитељске контроле	Учесталост индикатора									
	никада и ретко		понекад		често и увек		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Ограничавање излазака	977	41,3	541	22,8	817	34,5	33	1,4	2368	100
Контрола научног и домаћих задатака	965	40,8	453	19,1	929	39,2	21	0,9	2368	100
Знање где и како дете проводи слободно време	187	7,9	226	9,5	1945	82,1	10	0,4	2368	100
Знање с ким проводи слободно време	158	6,7	197	8,3	2007	84,7	6	0,3	2368	100

Постојање проблема у функционисању породице потврђују и индикатори недовољне информисаности родитеља о понашању детета (16% ученика је изјавило да њихови родитељи сигурно не би сазнали да су изостали из школе без дозволе, потукли се у школи или понели оружје у школу).

У испитиваној популацији идентификовано је присуство и других породичних ризичних фактора: породична историја проблема у понашању

(4%), конфликти у породици (24%) и ставови родитеља који фаворизују насилно понашање (25%).

Најприсутнији ризични фактор који делује у школској средини је недовољна посвећеност школи и школским обавезама. Овај фактор је процењен преко четири групе индикатора. Прва група индикатора се односила на степен у којем је ученицима интересантно, важно и корисно градиво које уче у школи. Подаци из **табеле 7.** показују да 36,7% ученика изјављује да је оно што уче у школи мало или нимало занимљиво. Значајан проценат ученика сматра да ће им градиво које уче у школи мало или нимало користити касније у животу (17,7%), односно да је оно што се ради и учи у школи мало или нимало важно и потребно (14%).

Табела 7. Недовољна посвећеност школи и школским обавезама (мишљење о школском градиву)

Однос према учењу и раду у школи	Учесталост индикатора									
	уопште не или мало		осредње		веома		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Занимљиво је оно што учим у школи	869	36,7	990	41,8	501	21,2	9	0,4	2368	100
Користиће ми оно што учим у школи	419	17,7	493	20,8	1440	60,8	16	0,7	2368	100
Важно је оно што учим у школи	332	14,0	575	24,3	1452	61,3	9	0,4	2368	100

Остали индикатори недовољне посвећености школи и школским обавезама били су: изостајање ученика из школе (31% ученика је имало више од четири неоправдана изостанка); учешће у школским секцијама (69% ученика није члан ниједне школске секције) и ставови ученика према школи (23% ученика изјављује да увек или често мрзи да буде у школи).

Школски неуспех је присутан код око 10% испитане популације, а код 16% испитаника је идентификовано рано и учестало антисоцијално понашање у школи.

У групи индивидуалних и вршњачких ризичних фактора, најзаступљенији су индивидуални ставови који фаворизују насилно понашање. Резултати спроведене процене, приказани у **табели 8,** сугеришу да половина испитаних ученика одобрава употребу физичке силе у ситуацијама вербалне провокације или када их неко физички напада. Скоро 20% испитаних ученика сматра да није погрешно украсти нешто уколико се зна да се то неће сазнати и да нема ништа лоше у томе да млади њиховог узраста носе оружје у школу.

Табела 8. Ставови који фаворизују насилно понашање

Ставови ученика	Учесталост индикатора							
	да		не		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Физички напади провоцирани исмевањем	1.188	50,2	1.152	48,6	28	1,2	2.368	100
Физички напади провоцирани ударањем	1.168	49,3	1.172	49,5	28	1,2	2.368	100
Крађа	468	19,8	1.863	78,7	37	1,6	2.368	100
Ношење оружја	427	18,0	1.909	80,6	32	1,4	2.368	100

Додатно 23% ученика има барем једног друга који је испољио насилно понашање, док је код 16% ученика идентификовано постојање осећања отуђености, бунтовништва и недостатка везаности за заједницу.

Карактеристике протективних фактора

У свим школама које су обухваћене истраживањем школска средина је идентификована као животно подручје у којем су протективни фактори најмање присутни, односно најмање развијени. У том погледу се посебно издваја позитивно социјално везивање.

У **табели 9.** приказани су подаци о првом протективном процесу путем којег се остварује позитивно социјално везивање у школској средини, а то је пружање могућности за активно ангажовање ученика. О ограниченим могућностима за активно учествовање у школским активностима сведоче подаци да 60,1% ученика сматра да им није пружена могућност за учествовање у доношењу правила понашања у школи; 33,1% ученика сматра да им је учествовање у избору школских активности ретко омогућено, односно да им није омогућено; 44,1% ученика је изјавило да их наставници никада нису питали да учествују у школској секцији, додатној настави или неким другим ваннаставним активностима у школи.

Индикатори за други протективни процес – овладавање вештинама, били су настојање да се постигне што бољи успех (10,3% ученика се ретко труди или се не труди да постигне што бољи успех), могућност индивидуалног разговора са наставницима (21% ученика изјављује да нема прилику за разговор насамо с наставницима) и могућност активног учествовања у разговорима и активностима на часу (17,8% ученика изјављује да нема могућности за активно учествовање).

Озбиљни недостаци откривени су и у погледу признавања постигнућа, као трећег протективног процеса којим се остварује пози-

тивно социјално везивање. Као што је приказано у **табели 10**, 22,9% изјављује да их наставници никада или ретко похваљују за уложени труд, а 61,3% да наставници нису никада или да су ретко обавестили њихове родитеље о успесима које су постигли у школи.

Табела 9. Позитивно социјално везивање – пружање могућности у школи

Могућности за активно учествовање	Учесталост индикатора									
	никада и ретко		понекад		често и увек		без података		укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Доношење правила понашања у школи	1.424	60,1	406	17,1	496	21,1	42	1,8	2.368	100
Избор школских активностима	783	33,1	366	15,5	1.180	49,8	39	1,6	2.368	100
Подстицање од стране наставника за додатно ангажовање	1.045	44,1	547	23,1	856	36,1	20	0,8	2.368	100

Табела 10. Позитивно социјално везивање – признавање постигнућа у школи

Признавање постигнућа	Учесталост индикатора									
	никада и ретко		понекад		често и увек		без података		укупно	
	број	%	Број	%	број	%	број	%	број	%
Похваљивање од стране наставника	543	22,9	510	21,5	1.305	55,1	10	0,4	2.368	100
Обавештавање родитеља о успесима	1.451	61,3	276	11,7	620	26,2	21	0,9	2.368	100

Додатно, у школској средини је недовољно присутан и развијен протективни фактор позитивна уверења и јасни стандарди понашања: 34,9% ученика изјављује да не познаје правила понашања у школи, а 17,2% да не познаје последице које прате кршење правила понашања у школи.

Ситуација у осталим животним подручјима је нешто повољнија. Мањкаво социјално везивање за локалну заједницу установљено је код 22% ученика. Према изјавама ученика, у 20% породица не постоје јасна правила понашања. Ниска социјална компетенција, односно недовољно развијене социјалне вештине, откривене су код 21% ученика.

Смернице за планирање програма превенције

Планирање је поступни, систематски и континуирани процес предвиђања будућих догађаја и коришћења тих прогноза за доношење актуелних одлука (Crowe, 2000). Процес планирања омогућава разумевање актуелне ситуације, позиције коју треба остварити у будућности, као и могућих путева за достизање жељених одредишта. Процесом планирања се утврђују циљеви и задаци, бирају активности потребне за њихово остварење и правилно усмеравају ресурси ка приоритетним областима. Резултат процеса планирања је план програма превенције. То је писани документ који служи као мапа програма и средство којим се разјашњавају различита важна питања.

Сврха планирања је остваривање дугорочних циљева у оквирима граница које постављају основне карактеристике средине - карактеристике вршњачког насиља и карактеристике ризичних и протективних фактора. Процес планирања превентивних програма састоји се из неколико корака.

1. Избор облика насилног понашања на који ће се деловати

Насилно понашање се најчешће манифестује путем исмевања и задиркивања (40%), физичких напада провоцираних задиркивањем и исмевањем (38%) и учествовања у тучи (37%). Најчешћи појавни облици виктимизације су: исмевање и задиркивање (46%), ударање, шутирање или шамарање (39%) и причање лажи о другима и наговарање других ученика да се не друже са појединим ученицима (34%). Може се констатовати да не постоје значајније разлике у присуству вербалног, физичког и индиректног вршњачког насиља. Стога, превентивне активности треба усмерити на сва три облика булингa.

2. Избор ризичних и протективних фактора на које треба приоритетно деловати

Савремени програми превенције преступништва делују на факторе који повећавају вероватноћу јављања и одржавања преступничког понашања и факторе који доприносе позитивном социјалном развоју. На основу претходно урађене процене, потребно је издвојити факторе ризика који су најзаступљенији и протективне факторе који недостају. Препоручује се издвајање од два до пет фактора. Претераним сужавањем листе фактора на које ће се деловати, јавља се опасност да критична подручја не буду обрађена, док неоправдано проширивање листе оптерећује ионако оскудне ресурсе. Додатно, треба водити рачуна о реалним могућностима да се утиче на одређене ризичне и протективне факторе. На пример, школски програми превенције могу редуковати неке ризичне факторе, као што је школски

неуспех, али су могућности директног утицаја на ризичне факторе, као што је мобилност становништва, крајње ограничене.

Издвајањем ризичних и протективних фактора на које ће се деловати одређују се области и редослед деловања, односно ширина и приоритет интервенција, на основу чега се дефинишу циљеви и задаци. Судаћи према приказаним резултатима, предност треба дати следећим факторима:

- Ризични фактори који делују у школској средини: недовољна посвећеност школи и школским обавезама;
- Ризични фактори који делују у вршњачкој групи: дружење с вршњацима који се насилно понашају;
- Индивидуални ризични фактори: индивидуални ставови који одобравају насилно понашање;
- Позитивно социјално везивање за школу: пружање могућности и признавање постигнућа.

3. Избор циљне популације

На основу података о укупном броју ученика који испољавају насилно понашање, програм треба усмерити на групу ученика која највише доприноси укупној заступљености вршњачког насиља у школи, а то су дечаци старијег узраста. Редуковањем насилног понашања ове групе ученика, у највећој мери ће се редуковати и укупна заступљеност булинга у школи. Поред тога, резултати истраживања показују да је оправдано започети примену програма превенције вршњачког насиља на млађем школском узрасту.

С обзиром на присутне ризичне и протективне факторе, у циљну популацију превентивног програма могу бити укључени ученици, родитељи, запослени у школи и представници релевантних институција и организација у заједници.

4. Избор нивоа превентивног деловања

Полазећи од података о распрострањености вршњачког насиља (65%), програми треба да садрже интервенције универзалног нивоа које ће бити намењене свим ученицима. С друге стране, код извесног броја ученика откривена је већа учесталост и испољавање тешких облика насилног понашања, као и интензивно дејство великог броја ризичних фактора. У тим случајевима треба применити интервенције селективног и индикованог нивоа превентивног деловања (детално о нивоима превентивног деловања видети у Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005).

У зависности од могућности школе, за родитеље треба предвидети интервенције универзалног и селективног нивоа. Када су у питању

запослени у школи и представници релевантних институција и организација у заједници, препоручује се универзални ниво превентивног деловања.

5. Избор превентивних стратегија, интервенција и активности

Избор стратегија превентивног деловања врши се у складу с карактеристикама ризичних и протективних фактора, као и изабране циљне популације (детаљан опис стратегија превентивног деловања видети у: Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005).

Најпогодније стратегије за ученике биле би информисање, едукација и изборне активности. За популацију ученика, прикладне превентивне интервенције и активности биле би: тематска предавања, брошуре и интернет презентације о вршњачком насиљу; тренинг социјалних и животних вештина; менторство и учење вршњачке медијације; ученички парламент; ученичке трибине; додатна настава и секције; издавање школског часописа; спортска такмичења, приредбе, посете, излети и слично. Посебну пажњу треба обратити на усклађеност активности с потребама и интересовањима ученика, као и на упознавање и мотивисање ученика за активно учешће. Систематском проценом и праћењем треба идентификовати ученике код којих су присутни понављани и трајни обрасци тежих облика насилног понашања. За овако издвојену групу ученика треба размотрити оправданост примене интензивнијих интервенција као што су индивидуално и групно саветовање, менторство наставника, саветовање родитеља и слично.

Стратегије избора за родитеље су информисање и процеси усмерени ка ангажовању заједнице. Прикладне превентивне интервенције и активности биле би: организовање трибина и јавних предавања о вршњачком насиљу (распрострањеност, узроци, последице), могућностима превенције и третмана насилног понашања; штампање брошура; презентација рада школе и школских правила на почетку школске године; савет родитеља и укључивање родитеља у различите активности школе. Треба размотрити могућност за примену стратегије едукације, на пример, тренинг родитељских вештина.

Прикладне превентивне стратегије за запослене у школи биле би информисање и процеси усмерени ка ангажовању заједнице. Потребно је изабрати интервенције и активности које ће омогућити: континуирано информисање запослених у школи о савременим сазнањима о превенцији и третману вршњачког насиља; унапређивање наставе у смислу увођења активне наставе и коришћења савремених наставних средстава; редовнију употребу позитивних поткрепљења, односно похваљивања и награђивања ученика; мотивисање запослених за иницирање и реализацију различитих изборних активности за ученике; стварање простора за индивидуални рад наставника са ученицима и провођење времена у мање формалним односима.

Препоручује се примена следећих превентивних интервенција и активности: тематска предавања о вршњачком насиљу (распрострањеност, узроци, последице), могућностима превенције и третмана; активно учествовање у изборним активностима за ученике; тематска предавања и писана упутства за наставнике о начину одржавања наставе, часова одељењског старешине и родитељских састанака; организовање коалиција и стручних тимова; организовање приредби и посебних догађаја у школи с учешћем родитеља и представника локалне заједнице; презентација рада школе.

За представнике релевантних институција и организација у заједници, оправдано би било применити информисање и процесе усмерене ка ангажовању заједнице. Имајући у виду израженост ризичних фактора у локалној заједници, али и ограничене могућности школе у погледу изазивања позитивних промена у том домену, препоручује се рад на изградњи коалиција са значајним субјектима из локалне заједнице, а то су: општина, центар за социјални рад, дечје и омладинске институције и организације, хуманитарне и невладине организације и удружења, специјализоване здравствене службе, факултети и институти, полиција и други. Значајне субјекте треба додатно мотивисати путем: информисања о вршњачком насиљу, презентације рада школе, укључивања у школске активности и слично. Главни циљеви успостављања сарадње требало би да буду сагледавање значаја фактора локалне заједнице за социјални развој младих, као и проналажење и иницирање активности у заједници у којима би могли учествовати ученици. Интервенције и активности које би школа могла да реализује у овој области деловања су: организовање трибина и јавних предавања о вршњачком насиљу; штампање брошура; организовање заједничких свечаности и слично.

Литература

- Beale, A. V., Scott, P. C. (2001). Bullybusters: Using drama to empower students to take a stand against bullying behavior. *Professional School Counseling*, 4, 300–306.
- Catalano, R. F., Hawkins, J. D. (1996). The social development model: A theory of antisocial behavior. У J. D. Hawkins (yp.), *Delinquency and Crime: Current Theories* (стр. 149–197). New York: Cambridge University Press.
- Center for Substance Abuse Prevention (CSAP). (2002). *Achieving Outcomes: A practitioner's guide to effective prevention*. Rockville, MD: Department of Health and Human Services (DHHS), Substance Abuse and Mental Health Service Administration (SAMHSA).
- Coie, J. D., Dodge, K. A., Terry, R., Wright, V. (1991). The role of aggression in peer relations: An analysis of aggression episodes in boys' play groups. *Child Development*, 62, 812–826.
- Craig, W. M., Pepler, D. J. (2003). Identifying and targeting risk for involvement in bullying and victimization. *Canadian Journal of Psychiatry*, 48, 577–582.

- Crowe, A. H. (2000). Jurisdictional technical assistance package for juvenile corrections. *OJJDP Report*. Washington, DC: Department of Justice (DOJ), Office of Juvenile Justice Delinquency Prevention (OJJDP), Office of Juvenile Justice Delinquency Prevention (OJJDP).
- Hawkins, J. D., Herrenkohl, T. I., Farrington, D., Brewer, D., Catalano, R. F., Harachi, T. W. (1998). A review of predictors of youth violence. У R. Loeber, D. Farrington (yp.), *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions* (стр. 106–146). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kansas Department of Social and Rehabilitation Services. (2001). *Kansas Communities that Care Survey*. Southeast Kansas Education Service Center.
- Kyriakide, L., Kaloyirou, C., Lindsay, G. (2006): An analysis of the Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire using the Rasch measurement model. *British Journal of Educational Psychology*, 76, 781–801.
- Nansel, T. R., Overpeck, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, S., Scheidt, S. (2001). Bully behaviors among U. S. youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association*, 285, 2094–2100.
- National Institute on Drug Abuse (NIDA). (2003). *Preventing drug use among children and adolescents: A research-based guide for parents, educators and community leaders*. Rockville, MD: DHHS, NIH.
- Olweus D. (1993): *Bullying at school: what we know and what we can do*. Blackwell: Oxford.
- Olweus, D. (1996). *The revised Olweus Bully/Victim Questionnaire*. Bergen, Norway: Research Center for Helth Promotion (HEMIL), University of Bergen.
- Olweus, D. (2003). A profile of bullying at school. *Educational Leadership*, 60(6), 22–25.
- Поповић-Ћитић, Б., Жунић-Павловић, В. (2005а). *Превенција преступништва деце и омладине*. Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије, Педагошко друштво Србије.